

**พระพิมพ์ในประเทศไทยและเอเชียอาคเนย์ :
ประติมานวิทยา หน้าที่ใช้สอย และบริบททางพิธีกรรม
Buddhist Sealings in Thailand and Southeast Asia:
Iconography, Function and Ritual Contexts**

บทความโดย ดร.ปีเตอร์ สกิลลิง (Dr. Peter Skilling)

เรียบเรียงโดย ม.ล. สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์¹

บทคัดย่อ

ดร.สกิลลิงได้สรุปถึงการวิจัยเรื่องพระพิมพ์ของท่านที่ทำต่อเนื่องกันมาหลายชิ้นไว้ว่า บ่อยครั้งที่มีการค้นพบพระพิมพ์ดินดิบและดินเผาไฟอ่อนที่ทำจากตราประทับหรือแม่พิมพ์ ตลอดทั่วทั้งเอเชียอาคเนย์ ส่วนใหญ่พบอยู่ตามสถูปเจดีย์ แต่ที่พบอยู่ตามถ้ำต่างๆ ก็มีเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการพบในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก ซึ่งล้วนสร้างขึ้นมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 เรื่อยมาจนถึงสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ พระพิมพ์เหล่านี้มีหลากหลายรูปแบบ นับตั้งแต่พระพิมพ์ที่มีภาพพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์เดี่ยวๆ ไปจนถึงพระพิมพ์แบบที่มีภาพซับซ้อนขึ้น พระพิมพ์บางแบบก็มีลักษณะร่วมกันที่แสดงถึง ‘โลกพุทธศาสนา’ อันยิ่งใหญ่ พระพิมพ์บางแบบก็แสดงถึงลักษณะท้องถิ่น หรือบ้างก็แสดงถึงลักษณะเฉพาะแหล่งที่พบ พระพิมพ์บางแบบก็มีอักษรประกอบ ทั้งในคติพุทธศาสนา เช่น พระคาถา เย ธมมา หรือนามของผู้อุทิศ

จากความจริงที่ว่าพระพิมพ์เหล่านี้มีหลากหลายพิมพ์ ทั้งยังสร้างขึ้นต่อเนื่องมาเป็นระยะเวลายาวนาน ในหลายแหล่งหลายพื้นที่ สิ่งนี้ได้้นำเราไปสู่ข้อสรุปว่า การผลิตพระพิมพ์นับเป็นลักษณะเด่นอันสำคัญในวัฒนธรรมพุทธศาสนาของภูมิภาคนี้กว่าได้ และโดยการใช้เอกสารสันสกฤต เอกสารธิเบต และเอกสารพม่าในยุคพุกาม บทความชิ้นนี้ของดร.สกิลลิง จึงถือได้ว่าเป็นการศึกษาค้นคว้าต่อ โดยการเสนอทฤษฎีใหม่สำหรับพระพิมพ์ที่มีต้นกำเนิดมาจากอินเดีย จากการศึกษารูปที่ระบุนามผู้อุทิศจากไทยและพม่าทำให้เราได้ข้อมูลเกี่ยวกับผู้สร้างหรือผู้อุทิศ จุดมุ่งหมายและสถานภาพทางสังคม จารึกที่ปรากฏด้านหลังของพระพิมพ์ล้วนแสดงถึงความต้องการให้ได้รับผลบุญ การหลุดพ้น และความหวังที่จะก้าวไปสู่พระนิพพานเช่นพระพุทธรูป (โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนภาคผนวกของบทความชิ้นนี้ น่าสนใจมาก เพราะได้ให้คำแปลล่าสุดของคัมภีร์สั้นๆ สำหรับพิธีกรรมที่ใช้ในการสร้างพระพิมพ์ ซึ่งเขียนขึ้นโดยท่านอติสะ (Atiśa) ภิกษุชาวเบงกอล ผู้เคยมาศึกษาพุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์ ภายหลังท่านได้กลายเป็นบุคคลสำคัญทางพุทธศาสนาในธิเบต)

คำสำคัญ: 1. พระพิมพ์ในประเทศไทย. 2. พระพิมพ์ในเอเชียอาคเนย์.

¹รองศาสตราจารย์ ประจำภาควิชาศิลปะไทย คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

Abstract by Peter Skilling

Baked and unbaked clay artifacts produced from seals or molds, known as ‘sealings’ or ‘votive tablets’, are found throughout Southeast Asia, most frequently in proximity to *stūpas*, but also in caves. They are especially numerous in Thailand, where they were produced from about the seventh century up to the Ayutthaya and even Bangkok periods. They bear a rich variety of designs, from single Buddhas or Bodhisattavas to complex scenes. Some designs are common to the ‘greater Buddhist world’, others to the region, and others to specific sites. Some of the tablets are inscribed, either with Buddhist texts – about all the ubiquitous *ye dharmā* versa – or donative inscriptions.

The fact that so many sealings were produced – in such variety, over such a long period, and at so many sites – leads us to conclude that the practice had considerable significance in the Buddhist cultures of the region. Using Sanskrit, Tibetan, and Pagan-period Burmese evidence, the paper proposes a new theory for the original Indic term for the sealings. Donative inscriptions from Siam and Burma are examined for the information they give about the donors, their motives, and their social positions. The inscriptions show that the donors produced the sealings in order to gain merit, liberation, and Buddhahood.

An appendix gives a new translation of a short ritual text on the production of sealings, composed by the celebrated Bengali master Atiśa, who studied in Southeast Asia and later went on to become a key figure in the Buddhism of Tibet.

Keywords: 1. Buddhist sealings in Thailand. 2. Buddhist sealings in Southeast Asia.

เราหลงเวียน วายใน วัฏสงสาร
ผู้สร้างเรือน อาคร อยู่ไหน
จนความเกิด แก่ตาย หมุนเวียนไป
ต้องทุกข์ทน หม่นไหม้ ในโลกา

บัดนี้เรา ได้พบ ผู้สร้างเรือน
ผู้บิดเบือน สัจธรรม คือตณหา
เมื่อทำลาย เพดาน ผ่าหลังคา
จิตก็พ้น มรณา เป็นเสรี

จากการติดต่อแลกเปลี่ยนข้อมูลซึ่งกันและกัน ดร.ปีเตอร์ สกิลลิง แห่งสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ (EFEO) ซึ่งมาประจำอยู่ที่ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร ได้กรุณาส่งผลงานวิจัยเรื่อง “พระพิมพ์ในประเทศไทยและเอเชียอาคเนย์ : ประติมานวิทยา หน้าที่ใช้สอย และบริบททางพิธีกรรม” (Buddhist Sealings in Thailand and Southeast Asia: Iconography, Function, and Ritual Context) มาให้ผู้เขียน บทความชิ้นนี้ได้รับการตีพิมพ์ในหนังสือ **Interpreting Southeast Asia's Past: Monument, Image and Text** ของสำนักพิมพ์ National University of Singapore Press โดยมี E.A. Bacus, I.C. Glover และ P.D. Sharrock เป็นบรรณาธิการ ซึ่งผู้เรียบเรียงได้ขออนุญาตผู้วิจัยเพื่อเรียบเรียงขึ้นเป็นภาษาไทย ด้วยเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ต่อวงการวิชาการ และต่อประชาชนผู้สนใจทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมชาวไทยที่มีความเชื่อในเรื่องพระเครื่องมากกว่าชนชาติใดในภูมิภาคนี้

การศึกษาพระพิมพ์เนื่องในพุทธศาสนา

ดร.สกิลลิงได้กล่าวไว้ในงานวิจัยชิ้นนี้ว่า การศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับพระพิมพ์นั้นนับเป็นงานที่ยากลำบากมาก จากจำนวนของพระพิมพ์ที่พบมากมาย

เพราะเป็นสิ่งที่ใครๆ ก็สามารถสร้างขึ้นได้อย่างง่ายดาย ด้วยแม่พิมพ์ ขณะที่พื้นที่ของข้อมูลก็เปลี่ยนแปลงไม่เคยหยุดนิ่ง มีการค้นพบหรือมีรายงานการค้นพบแหล่งพระพิมพ์ใหม่ๆ อยู่เสมอ ทั้งในอินเดียและในเอเชียอาคเนย์ ดร.สกิลลิงเองก็เคยรายงานถึงพระพิมพ์แบบล่าสุดที่มีการค้นพบในเวียดนามเมื่อปี พ.ศ. 2546 (Skilling 2003/4 : 273-287) เช่นเดียวกับการค้นพบในมาเลเซีย และชาวตะวันตก (Ferdinandus 2002, 2003) เมื่อไม่ถึงสิบปีมานี้ ในบทความของอาจารย์ชิ้นนี้ ดร.สกิลลิงได้จำกัดการศึกษาโดยเจาะจงเฉพาะพระพิมพ์ที่มีการค้นพบในประเทศไทยมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 16-17 และพระพิมพ์พม่าในยุคพุกามตอนต้น ซึ่งจะเกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับเรื่องราวของท่านอดิศา ในยุครุ่งอรุณของพระพิมพ์ในเอเชียอาคเนย์

อย่างไรก็ตามที่น่าสนใจคือ ดร.สกิลลิงได้กล่าวถึงความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเกี่ยวกับการศึกษาพระพิมพ์ที่ผ่านมา และเสนอว่าพระพิมพ์ในพุทธศาสนานั้นหาได้เป็นของที่ระลึกของผู้จาริกแสวงบุญตามที่นักวิชาการยุคแรกๆ ได้ตั้งเป็นทฤษฎีไว้² เพราะพระพิมพ์ที่พบในประเทศไทยเป็นวัตถุที่สร้างขึ้นตามประเพณีเฉพาะสถานที่ใดสถานที่หนึ่ง ทั้งที่เป็นสถูปเจดีย์หรือตามถ้ำ มิได้เป็นสิ่งที่ถูกนำมาจากแหล่งต้นกำเนิดในอินเดีย ความคิดในเรื่องสังเวชนียสถาน 4 แห่งที่กล่าวถึงในเอกสารต่างๆ ล้วนเป็นเพียงเรื่องของอุดมการณ์ เพราะในความเป็นจริงแล้วพยานหลักฐานต่างๆ ล้วนบ่งชี้ให้เห็นว่า การสร้างพระพิมพ์นั้นเป็นประเพณีของคนในแต่ละท้องถิ่น (แม้ว่าจะใช้แม่พิมพ์ที่อาจตกค้างมาจากภิกษุอินเดียรุ่นแรกๆ ที่เข้ามาในเอเชียอาคเนย์: สุรัสวดี สุขสวัสดิ์) ด้วยเหตุนี้พระพิมพ์จึงต้องสร้างขึ้นอย่างสมบูรณ์ถูกต้อง และสวยงาม เพราะถือว่าเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ ดร.สกิลลิงยังกล่าวอีกว่า พระพิมพ์หาใช่สิ่งที่สร้างขึ้น

² ศ.ฟูเซเสนอว่า กำเนิดของพระพิมพ์มีมูลเหตุมาจากสังเวชนียสถานสำคัญของพระพุทธเจ้า 4 ตำบล แนวคิดนี้ได้แพร่หลายในหมู่นักวิชาการไทยยุคแรกๆ นับแต่งานเขียนของ ศ.ยอร์ช เซเดส์ ตูรายละเอียดยุคใน เซเดส์ 2516 : 23 และดู ตำราฐานภาพ 2502 : 7

เพื่อเป็นหนทางไปสู่สวรรค์ของคนในสังคมชั้นล่างที่มีข้อจำกัดทางเศรษฐกิจไม่ หากสร้างขึ้นโดยศรัทธาจากคนทุกหมู่เหล่า รวมไปถึงบุคคลชั้นสูงของสังคม เพราะเราพบหลายครั้งว่าจารึกด้านหลังพระพิมพ์แสดงถึงสถานภาพอันสูงส่งของผู้สร้าง ซึ่งมีตำแหน่งเป็นถึงกษัตริย์หรือเจ้านายในราชสำนัก ตลอดจนพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ นอกจากนี้เทคนิคการผลิตพระพิมพ์จำนวนมากในยุคแรกๆ ทำให้เราทราบถึงข้อความที่พิมพ์ลงไปด้วยทั้งพระพิมพ์ที่พบในอินเดียและเอเชียอาคเนย์ (Skilling 2005 : 682-683) สุดท้าย ดร.สกลีลังกล่าวว่า ไม่จำเป็นเสมอไปที่พระพิมพ์จะต้องถูกสร้างขึ้นเพื่อสืบทอดพระพุทธศาสนาภายหลังห้าพันปี เพราะแนวคิดเรื่องพระพุทธศาสนาจะสิ้นสุดลงเมื่อพระพุทธศาสนาเจริญมาถึงห้าพันปีนั้นเป็นเพียงความเชื่อของลัทธิเถรวาทจากสำนักมหาวีรในลังกา หลักฐานที่เก่าที่สุดที่พอจะกล่าวได้คงอยู่ในยุคของท่านพุทธโฆษะในปลายพุทธศตวรรษที่ 4-5 หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งได้ว่า แนวความคิดนี้เป็นบริบทหนึ่งของสำนักมหาวีรที่ลังกา โดยเฉพาะ มิได้ครอบคลุมไปถึงนิกายอื่นๆ เช่น ลัทธิมหายานซึ่งมีบริบทที่แตกต่างกันออกไป

การกำหนดความหมายของคำ (Terminology)

ขณะที่ ดร.สกลีลังได้ใช้คำสองคำในบทความนี้เมื่อกล่าวถึงพระพิมพ์คือ clay sealings และ tablets แต่แท้จริงแล้วแต่เดิมในอินเดียย่อมมีคำอื่นที่ถูกใช้โดยมีความหมายเฉพาะในแต่ละยุคสมัย ศัพท์คำหนึ่งที่เคยใช้เรียกพระพิมพ์ในอินเดียเหนือคือคำว่า *สัจจก* (sañcaka) ซึ่งเป็นคำที่มาจากคัมภีร์ภาษาสันสกฤตของฝ่าย ธิเบต และพบได้จากจารึกหลังพระพิมพ์ของพระเจ้าอนิรุทธแห่งพุกาม คำว่า *สัจจก* นี้มีรากศัพท์มาจากภาษาสันสกฤตในวัฒนธรรมอินโด-อารยันยุคกลางคือ *สัจ* (sañca) ซึ่งภายหลังได้ใช้กันแพร่หลายในภาษาอินเดียเหนือปัจจุบันเช่นภาษาเบงกาลีและภาษาพิหาร ซึ่งเป็นบริเวณที่เคยมีการสร้างพระพิมพ์กันอย่างกว้างขวางมาก่อน รากศัพท์ของคำนี้ได้กลายมาเป็นคำที่ใช้เรียกพระพิมพ์ในภาษาธิเบตว่า *ชาช* (tsha tsha) หลักฐานทางวรรณกรรมที่มาจากคัมภีร์ต่างๆ แสดงว่าคำว่า *สัจจก* ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างลงรอยกันเสียทีเดียว

ตัวอย่างหนึ่งเห็นได้จากคัมภีร์ที่ใช้ในพิธีกรรมภาษาสันสกฤตชื่อ *อาทิกมปรูป* (Ādikarmapradīpa) ซึ่งเขียนขึ้นโดยท่านอนุปมวัชร (Anupamavajra) และได้รับการเรียบเรียงขึ้นใหม่โดยปัสแซง (Poussin) จากคัมภีร์ฉบับภาษาเนปาลของสมาคมรอยัลเอเชียติกในกรุงลอนดอน โดยได้ระบุถึงคำที่ท่านได้ถอดความออกมาเช่นคำว่า *สรวก* (sarvaka) จากคำประกอบว่า *สรวก-ตาท* (sarvaka-tādāna) ซึ่งพบหลายแห่งนั้นสามารถอ่านได้อีกอย่างว่า *สัจย* (sajyaka) หรือ *สัจจก* (saccaka) คำว่า *สรวก* ซึ่งโดยตัวมันเองแล้วหมายถึง “ทั้งหมด” หรือ “ทุกๆ สิ่ง” (สรว + ก / sarva + ka) ซึ่งไม่มีความหมายใดๆ ในบริบทดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าไม่มากนักน้อยที่ท่านอดิสะจะได้นำมาปรับใช้ใหม่จนกลายเป็นคำว่า *ชาช* ในคัมภีร์ธิเบตที่ท่านเขียนขึ้น ซึ่งดูเหมือนว่าจะมีเสียงอ่านใกล้เคียงกับคำว่า *สัจจก* นั้นเอง

อันที่จริงแล้วมีคัมภีร์อินเดียเกี่ยวกับการสร้างพระพิมพ์จำนวนมาก ซึ่งถูกรักษาไว้ได้โดยการแปลมาเป็นภาษาธิเบต อาทิเช่นคัมภีร์ “ขั้นตอนการผลิตพระพิมพ์” ของท่านสัรภทุร (Samvarabhadra) หรือคัมภีร์ “คู่มือพิธีกรรมสำหรับการสร้างพระพิมพ์” ซึ่งไม่ระบุนามผู้เขียน อย่างไรก็ตามน่าเสียดายที่เราไม่พบต้นฉบับภาษาสันสกฤตในอินเดียเลย มีคัมภีร์ที่น่าสนใจอยู่ชิ้นหนึ่งคือคัมภีร์ประเพณีการสร้างรูปพระพิมพ์ของ *สิตาตปตฺรา* (Sitātapatrā) ซึ่งมีชื่อในภาษาสันสกฤตว่า *อารยะ สิตาตปตฺรา-สัจจก(ก)-วิธี* (Ārya Sitātapatrā-sañca(ka)-vidhi) และคลาดเคลื่อนมาเป็น *อารยะ สิตาตปตฺรา-สัจจกวิธี* (Ārya Sitātapatrā-sācchavidhi) ซึ่ง ดร.สกลีลังกล่าวว่าการศึกษาคัมภีร์ฉบับนี้จะทำให้เราเข้าใจคำว่า *สัจจก* ในคัมภีร์อินเดียได้ดีขึ้น ในทำนองเดียวกันก็ย่อมทำให้เราเข้าใจประเพณีการสร้างพระพิมพ์ในดินแดนเอเชียอาคเนย์ได้เช่นกัน

หลักฐานเกี่ยวกับคำในภาษาอินเดียดังกล่าวยังพบได้จากพระพิมพ์ในยุคพุกามตอนต้น พระพิมพ์ที่สร้างโดยพระเจ้าอนิรุทธระบุเรียกพระพิมพ์ด้วยคำว่า *ส(ญ)จก* (sa(ñ)caka) หรือ *สัจจ* (sacca) เช่นข้อความที่ศาสตราจารย์ลูซ (Luce 1969-70 : pl. 8a, b) ผู้มีชื่อเสียงด้านพม่าศึกษาได้ถอดมาจากพระพิมพ์องค์หนึ่งว่า “โอม ส(ญ)จกทานปติ มหาราช ศรี อนิรุทธเทเวน กโต

ภาพที่ 1 พระพิมพ์ดินเผาจากพุทกาม (ด้าน หน้า) ราวกลางพุทธศตวรรษ ที่ 16 ของ SEAMEO CHAT (ภาพ โดยผู้เรียบเรียง) ภาพที่ 2 พระพิมพ์ดินเผาจากพุทกาม (ด้าน หลัง) มีจารึกที่ระบุชื่อพระเจ้า อนิรุทธแห่งพุทกาม (ภาพโดย ผู้เรียบเรียง) ภาพที่ 3 พระพิมพ์ดินเผาแบบปฏู ในพิพิธภัณฑ ที่เมืองศรีเกชตร ยุคก่อนพุทกาม ถึงพุทกามตอนต้น (ภาพโดย ผู้เรียบเรียง)

ภคโว”(om. sa(ñ)cakadānapati mahārāja śrī aniruddhadevena kato bhagavo) ซึ่งแปลว่า “โอม บุญนี้ ได้สร้างขึ้นโดยกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ พระเจ้าอนิรุทธผู้มี ชื่อเสียง ผู้อุทิศของพระพิมพ์องค์นี้” (Om. This Blessed One was made by the Great King, the glorious King Aniruddha, donor of the sa(ñ)caka) เป็นต้น สิ่งที่น่าสนใจคือเราพบคำว่า *สัจจก* เฉพาะบนพระพิมพ์ที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงยุคนี้ซึ่งเป็นช่วงเวลาแห่งความรุ่งเรืองของพุทกาม หลังจากนั้นคำคำนี้ก็สูญหายไปจากบันทึกทั้งหลายในยุคต่อมา หากมีพระพิมพ์พุทกามอีกแบบหนึ่งซึ่งอาจอยู่ในสมัยของพระเจ้าอนิรุทธและกษัตริย์พม่าผู้สืบราชสมบัติต่อมา มีจารึกภาษาบาลีหรือบาลีผสมสันสกฤต อักษรมอญ ซึ่งกล่าวถึงชื่อ *ภควา* (bhagavā) อีกคำหนึ่งที่พบในพระพิมพ์หรือแผ่นประทับที่จารึกเป็นภาษาบาลีด้วยอักษรมอญคือคำว่า *ปติมา* (patimā) *พุทูปติมา* (buddhapatimā) หรือ *พุทูปรูป* (buddharūpa) ซึ่งมักใช้ร่วมกับคำว่า *มาปิต* (māpita) หรือ ‘ผู้สร้าง’ จารึกมอญยังใช้คำว่า *พุทูปรูป* (buddharūp) และยังมีคำภาษามอญอีกคำหนึ่งคือคำว่า *จากุ* (kyāk) หรือ *เจก* (kyek) ซึ่งแปลว่า ‘ศักดิ์สิทธิ์’ หรือ ‘พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์’

เมื่อใช้ร่วมกันในรูปของคำว่า *จากุพุท* (kyāk buddha) ซึ่งได้กลายมาเป็นประเพณีของการเรียกพระพุทธรูปกันทั่วไป เช่นเดียวกับที่เขมรก็มีคำที่ใช้เรียกพระพุทธรูปว่า *พระปฏีมา* (brah patimā) เช่นกัน

ส่วนคำในภาษาไทยที่นิยมใช้เรียกแผ่นพิมพ์ดินคือคำว่า *พระพิมพ์* ทั้งที่สร้างขึ้นด้วยดินเผาหรือดินดิบ ดร.สกลีลังได้ตั้งข้อสังเกตว่าที่มาของคำว่า ‘พระพิมพ์’ นี้ยังไม่กระจ่าง ซึ่งควรจะต้องมีการศึกษาค้นคว้ากันต่อไป อาจารย์กล่าวว่าเท่าที่ทราบเป็นเรื่องยากมากที่เราจะพบคำคำนี้บนพระพิมพ์โดยตรง (ท่านเองเคยเห็นในพระพิมพ์แบบพุทธศตวรรษที่ 24 เพียงหนึ่งหรือสององค์เท่านั้น) คำว่า *พระพิมพ์* นี้ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในเอกสารทางวิชาการโบราณคดีเมื่อพุทธศตวรรษที่ 25 นี้เอง นอกจากนี้หากพิจารณาในแง่จารึกที่พบในประเทศไทย เราจะพบว่าองค์พระพุทธรูปมักถูกเรียกขานด้วยคำว่า *พระ* หรือ *พระเจ้า* ในรายงานทางโบราณคดียังมีคำที่ใช้เรียกสถูปขนาดเล็กๆ อีกคำหนึ่งว่า *สถูปจำลอง* หรือ *เจดีย์จำลอง* *สถูปดินดิบ* หรือ *สถูปดินเผา* หรือแม้แต่คำว่า *สถูปิกะ* ซึ่งจากที่กล่าวมาอาจสรุปได้ว่า การให้ความหมายกับคำของคนในเอเชีย

อาคเนย์แสดงให้เห็นชัดเจนว่า รูปพิมพ์ดินเหนือนั้นคือรูปของพระพุทธเจ้า และการผลิตเป็นจำนวนมากๆ ก็ทำขึ้นเพื่อหวังผลบุญ การหลุดพ้น และพระนิพพาน

พระพิมพ์กับภูมิศาสตร์

ดร.สกลีลิ่งเสนอว่าจะเป็นการดีหากมีการศึกษาพระพิมพ์ในบริบทของพื้นที่หรือแหล่งที่พบ ทั้งนี้เพราะแน่นอนว่าพระพิมพ์นั้นถูกผลิตขึ้นในระหว่างพิธีกรรมโดยเฉพาะเจาะจง และปรากฏขึ้นในแหล่งที่ทำพิธีโดยเฉพาะ นอกจากนั้นด้วยสาเหตุว่าพระพิมพ์มีรูปแบบหลากหลายตามพื้นที่และแหล่งที่พบแหล่งต่างๆ ที่กระจายตัวอยู่ทั่วไป อย่างไรก็ตามพระพิมพ์บางแบบก็มีการส่งผ่านระหว่างพื้นที่ต่างๆ และการปรากฏขึ้นของพระพิมพ์เหล่านั้นยังสามารถให้ข้อมูลเกี่ยวกับการแพร่กระจายและพัฒนาการของประเพณีและพิธีปฏิบัติในลัทธิต่างๆ ได้อีกด้วย ในพม่ามีแหล่งพระพิมพ์ที่สำคัญอยู่ 3 แหล่ง ซึ่งในยุคแรกได้แก่ยะไข่ และศรีเกชตร และพุกามในยุคต่อมา (สำหรับพระพิมพ์ยะไข่ดูใน Gutman 2001; พระพิมพ์ศรีเกชตรดูใน Luce 1985; พระพิมพ์พุกามดูใน Luce 1967-70; และพระพิมพ์อื่นๆ ไปดูใน Mya 1965) อย่างไรก็ตามพระพิมพ์สมัยพุกามยังถูกค้นพบในบริเวณกว้างใหญ่ไกลลงไปทางใต้ถึงเขตตะวายเป็นในประเทศไทยเองก็มีการค้นพบแหล่งพระพิมพ์ทั้งในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ที่ราบสูงโคราช และตลอดคาบสมุทรมลายู ซึ่งในเขตมาเลเซียนั้นยังมีการค้นพบพระพิมพ์จำนวนมากตามถ้ำต่างๆ อีกด้วย (ดูตัวอย่างได้จาก Asian Civilizations Museum 2003 : 354-355; Lamb 1964; O'Connor 1974; Pattaratorn 2000; Piriya 1980)

พระพิมพ์และพิธีกรรม

ดร.สกลีลิ่งกล่าวว่าเท่าที่ทราบ ในเอเชียอาคเนย์เองยังไม่มี การค้นพบเอกสารหรือคัมภีร์ที่กล่าวถึงความเชื่อและการสร้างพระพิมพ์เลย การศึกษาคัมภีร์อินเดียอย่างระมัดระวังอาจเป็นหนทางเดียวที่ช่วยให้เราเข้าใจบางสิ่งบางอย่างที่มีลักษณะเหมือนกันได้บ้าง แน่นอนว่ามีคัมภีร์อินเดียแพร่กระจายอยู่ในบริเวณนี้ ดังตัวอย่างเช่นงานของสเนลโกรฟ

ภาพที่ 4 พระพิมพ์ดินเผาแบบยะไข่ จากพิพิธภัณฑ์เมืองเมียววู (อาจมีที่มาจากศรีเกชตร?) ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 12-13 (Pamela Gutman 2001)

(Snellgrove 2004 : 82-84) ที่กล่าวถึงจารึกกลางพุทธศตวรรษที่ 16 พบที่วัดสิริธรรมาในจังหวัดกำแพงเพชร ประเทศกัมพูชา ซึ่งมีเนื้อหา กล่าวถึงการสอนคัมภีร์มธยานุตวิภาค (Madhyāntavibhāga) และ คัมภีร์ตตตตตตตตตต (Tattvasamgraha) งานของ ดร.สกลีลิ่งก่อนหน้านี้ได้ระบุถึงหนึ่งในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่เก่าที่สุดที่หลงเหลืออยู่ในเอเชียอาคเนย์ คืออรรถกถา อภิสมยาลังการ (Abhisamayālaṅkāra) ของท่านธรรมกิริติ (Dharmakīrti) โดยใช้เวลาเขียนส่วนใหญ่อาจเป็นในรัฐเกตาห์เมื่อพุทธศตวรรษที่ 15 (Skilling 1997 : 187-194) แม้ว่าต้นฉบับในภาษาสันสกฤตได้สูญหายไปแล้ว แต่ผลงานของท่านธรรมกิริตียังคงอยู่ในฉบับแปลเป็นภาษาธิเบตโดยบัณฑิตตตตตตตตตตต (ที่ปกร-ศรี-ชญาณ / Dīpamkara-srī-jāna) ผู้แต่งคัมภีร์สั้นๆ เกี่ยวกับการสร้าง สัจจก หรือ ซาซา ตามประวัติกล่าวว่าท่านอดิสะได้รับการศึกษาในดินแดนสุวรรณภูมิ/ศรีวิชัย ในช่วงสุดท้ายที่ท่านใช้ชีวิตอยู่ในธิเบตท่านอดิสะคุ้นเคยอยู่กับ

การสร้างพระพิมพ์เป็นประจำทุกวัน พระพิมพ์เหล่านี้เกี่ยวข้องกับคาถาเย ธมฺมา ซึ่งมักเขียนลงบนด้านหน้าหรือด้านหลังของพระพิมพ์ ดร.สกลีลิ่งเคยกล่าวไว้ก่อนหน้านี้แล้วว่าพระคาถาดังกล่าวซึ่งถูกเขียนลงบนสнопพระพุทธรูป และภาพเขียน ล้วนเกี่ยวข้องกับพิธีพุทธาภิเษก อาจารย์ยังกล่าวอีกว่าพิธีพุทธาภิเษกในเนปาลทิเบต และเอเชียอาคเนย์ ล้วนมีการสวดบทคาถาดังกล่าวมาจนถึงปัจจุบัน

ผู้อุทิศและแรงจูงใจที่เกี่ยวข้องกับพระพิมพ์

เราได้พบทั้งพระพิมพ์ที่มีจารึกและไม่มีจารึกในอินเดีย เอเชียอาคเนย์ และในที่อื่นๆ พระพิมพ์ที่มีจารึกส่วนใหญ่จะเป็นพระคาถาเย ธมฺมา มีไม่มากนักที่มีจารึก *ธาราณีนตริ* ในภาษาสันสกฤต ปรากฏ หรือบาลีพระพิมพ์จากยะรังในภาคใต้ของประเทศไทยที่มีจารึก อริยสัจสี่นับเป็นสิ่งที่หาได้ยากมาก ดร.สกลีลิ่งกล่าวว่านอกเหนือจากนี้มักเป็นจารึกที่กล่าวถึงการอุทิศ ดูเหมือนสิ่งนี้ถูกจำกัดอยู่ในบริเวณเอเชียอาคเนย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในที่ราบสูงโคราชและที่พุกาม ดร.สกลีลิ่งยังกล่าวอีกว่าดูเหมือนประเพณีการจารึกบนพระพิมพ์ด้วยชื่อและจุดมุ่งหมายของผู้อุทิศจะไม่เคยพบเห็นในอินเดีย ในวัฒนธรรมทวารวดีแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา หรือในคาบสมุทรมลายู

ในกรณีของจารึกมอญที่พบในประเทศไทย เช่นในแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดร.สกลีลิ่งกล่าวว่าดร.อุไรศรี วรศริน³ นับเป็นผู้บุกเบิกการศึกษา รุนแรกๆ จากการศึกษาดร.อุไรศรีเสนอว่าพระพิมพ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่วนใหญ่กำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 (Uraisi 1995 : 197) พระพิมพ์กลุ่มนี้ส่วนใหญ่พบได้จากซากเจดีย์ในอำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม และมักมีจารึกภาษามอญที่กล่าวถึงการสร้างขึ้นเพื่อหวังผลบุญ โดยมีการใช้คำทั้งภาษาสันสกฤต (*บุญ* / *punya*) และภาษาบาลี (*บุญญ* / *puṇṇa*)

หรือ *บุญ* / *puṇṇa*) จากข้อความที่ปรากฏแสดงว่าผู้สร้างพระพิมพ์เหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นกษัตริย์ ดังปรากฏชื่อผู้สร้างด้วยคำว่า *กมรเตง* และคำว่า *จักรวาทิน* พระพิมพ์จากเมืองฟ้าแดดสงยาง ในอำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ก็มีจารึกที่กล่าวถึงคำว่า *จาก* ของอาจารย์ผู้บวชหรือ *อุปัชฌาย์* และคำว่า *อาจารย์* อาจารย์อุไรศรียังได้ศึกษาจารึกบนใบเสมาหินในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออีกด้วย (Uraisi 1995 : 199-201) เช่น ใบเสมาพบที่วัดโนนศิลา อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดขอนแก่น ซึ่งล้วนกล่าวถึงคำว่า *บุญญ* จารึกวัดโนนศิลาหมายเลข 1 ยังกล่าวถึงความประสงค์ที่จะได้พบ *พระอารยเมตไตรยะ* แต่ที่น่าสังเกตคือดูเหมือนว่าผู้อุทิศจะมีทั้งชายและหญิง รวมทั้งพระสงฆ์และกษัตริย์ ขณะที่การศึกษาพระพิมพ์จากนาถูนของรองศาสตราจารย์มยุรี วีระประเสริฐ (Mayuree 1995 : 222-235) แสดงให้เห็นถึงคติการสร้างพระพิมพ์เรื่องยมกปาฏิหาริย์ที่ปรากฏในกลุ่มนี้ด้วย ดร.สกลีลิ่งยังได้เน้นให้เราเห็นอีกว่า การศึกษาค้นคว้าที่ผ่านมามีส่วนใหญ่มุ่งเน้นชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของวัฒนธรรมในบริเวณลุ่มแม่น้ำชี ซึ่งมักจะถูกมองว่าเป็นเพียงแหล่งวัฒนธรรมหินตั้ง หรือเป็นเพียงส่วนหนึ่งของ 'วัฒนธรรมทวารวดีที่ยิ่งใหญ่'

ส่วนในกรณีของพระพิมพ์จากพม่าทั้งที่มีจารึกภาษาสันสกฤต บาลี และภาษามอญโบราณ เรามักพบเห็นได้จากพุกามในพม่าตอนเหนือ ซึ่งจากการศึกษาจารึกเหล่านั้นทำให้เราทราบว่าผู้อุทิศมีทั้งกษัตริย์ ราชินี พระสงฆ์ และขุนนาง พระพิมพ์ส่วนหนึ่งซึ่งค้นพบในกรุงเจดีย์ชเวดอ์ยังได้เจาะจงถึงผู้อุทิศคือพระเจ้าอนิรุทธ ผู้ปรารถนาจะได้พบพระนิพพานในยุคของพระเมตไตรยะ

ดร.สกลีลิ่งได้กล่าวสรุปว่า การสร้างพระพิมพ์ล้วนมีแนวคิดเดียวกันคือทำขึ้นเพื่อผลบุญ บ้างก็กล่าวถึงการขอให้พบพระเมตไตรยะพระอนาคตพุทธเจ้า หรือขอให้บรรลุพระนิพพาน แนวคิดและพิธีกรรมเช่นนี้ดู

³ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตวังท่าพระ

ภาพที่ 5 พระพิมพ์ดินเผาปางยมกปาฏิหาริย์ที่เมืองสา ภาพที่ 6 แม่พิมพ์พระพิมพ์รูปเหว้ชระ แบบศิลปะเขมร ราวกลางพุทธศตวรรษ
 14-15 (Fukuoka Art Museum 2008) 16-17 (Fukuoka Art Museum 2008)

เหมือนว่าจะแพร่หลายไปทั่วทั้งโลกของพุทธศาสนา ในพุทธศตวรรษที่ 12-13 ซึ่งก็ได้รับการปรับมาเป็น พิธีกรรมของแต่ละท้องถิ่นอย่างรวดเร็ว และต่างก็มี แบบแผนของตนเอง โดยที่แม่พิมพ์หรือแม่พิมพ์จำลอง จากอินเดียได้ถูกนำมาใช้ด้วย ทั้งนี้ดูเหมือนว่าภาคใต้ จะเป็นแหล่งพระพิมพ์ที่รับเอาประเพณีของฝ่ายอินเดีย เหนือในยุคปลายและเสนอเข้ามามากที่สุด ดังปรากฏทั้ง รูปพระโพธิสัตว์ หรือรูปพระพุทธเจ้าล้อมรอบด้วยพระ โพธิสัตว์ทั้งแปด [คติ อัมภุมหาโพธิสัตว์] กล่าวว่าบุคคล ที่อยู่ตรงกลางคือพระมหาไวโรจนะตามลักษณะวัชรธาตุ มณฑล : สุรัสวดี สุขสวัสดิ์] ท่านยังย้ำให้เห็นว่าประติ มาโนวิทยาของพระพิมพ์ยุคแรกๆ ในดินแดนประเทศไทย ยังสะท้อนให้เห็นความเป็นอิสระของสังคมขณะนั้นใน การประยุกต์ลัทธิทศกัณฐ์ต่างๆ เข้ามาตามที่เหมาะสม มากกว่าจะตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของอินเดียแต่ฝ่ายเดียว ดังเห็นได้ว่าพระพิมพ์ที่พบในวัฒนธรรมทวารวดี กลุ่มแม่น้ำชี และจากยะรัง หาได้เป็นเพียงการรับ วัฒนธรรมจากอินเดียไม่ หากล้วนมีลักษณะเด่น และ ได้รับการขัดเกลาทั้งในแง่ของแนวคิดและการออกแบบ

อย่างไรก็ตามดังที่ดร.สกลสิงห์ได้กล่าวมาแล้วว่า พระพิมพ์อาจเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติ พิธีกรรม ซึ่งในบางกรณีโดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคใต้ เราอาจตรวจสอบย้อนไปถึงต้นตอประเพณีหรือ คัมภีร์อินเดียฉบับดั้งเดิมได้ ขณะที่ในบางกรณีเรา ก็ไม่สามารถทำได้เช่นนั้น ส่วนความเชื่อในเรื่องการ ผสมอิฐผู้ตายลงไปในเรื่องมวลสารของพระพิมพ์นั้น ก็ยังต้องมีการศึกษาค้นคว้ากันต่อไป ซึ่งเป็นไปได้ว่าอาจ มีการสืบทอดมาจากคำบอกเล่ามากกว่าจะมีการบันทึก เป็นเอกสาร แต่ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม ประเพณีนั้น คงเป็นสิ่งที่แสดงออกโดยมีจุดประสงค์โดยเฉพาะ ทั้งยัง คงเปลี่ยนแปลงไปตามเวลาและสถานที่อีกด้วย

ความเห็นเพิ่มเติมของผู้เรียบเรียง

จากการสำรวจในบริเวณคาบสมุทรไทยของ นักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศมาเป็นเวลานาน ทำให้มีการค้นพบพระพิมพ์ดินดิบแบบศิลปะทวารวดี และศรีวิชัยเป็นจำนวนมากตามถ้ำเขาหินปูนต่างๆ ผล จากการศึกษพระพิมพ์ 44 แบบจากบริเวณดังกล่าวที่

ภาพที่ 7 พระพิมพ์อิเบตรูปนางตารา รวากลางพุทธศตวรรษที่ 15-16 (Fukuoka Art Museum 2008)

จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ 5 แห่ง⁴ ทำให้เราสามารถจัดกลุ่มพระพิมพ์ภาคใต้ได้ 4 กลุ่มตามลักษณะ คือ พระพิมพ์ที่มีรูปพระพุทธรูป พระพิมพ์ที่มีรูปพระโพธิสัตว์ พระพิมพ์ที่มีรูปเทพชั้นรอง และพระพิมพ์ที่มีรูปสถูป จากการวิเคราะห์เราสามารถกำหนดอายุพระพิมพ์ทั้ง 4 กลุ่มนี้ได้เป็น 2 ยุค ยุคแรกได้แก่พระพิมพ์สมัยทวารวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ทั้งพระพิมพ์สมัยทวารวดีและพระพิมพ์รุ่นก่อนหน้า (ราวพุทธศตวรรษที่ 10 หรือ 11 ถึงราวพุทธศตวรรษที่ 12) แสดงให้เห็นถึงพุทธศาสนาเถรวาท ลัทธิ

สรวาสติวาท และลัทธิมหายาน ซึ่งอาจจะแพร่มาจากภาคใต้และภาคตะวันตกของประเทศอินเดีย ยุคที่สองได้แก่ พระพิมพ์สมัยศรีวิชัย อายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 ซึ่งแม้ว่าในระยเวลาดังกล่าวพุทธศาสนาทั้ง 3 ลัทธิจะยังคงเป็นที่นับถือกันต่อมา แต่อิทธิพลพุทธศาสนาเถรวาทวิชรยานจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอินเดียและจากชาวภาคกลางก็เริ่มปรากฏเด่นชัดขึ้น

ประเด็นที่อาจเกี่ยวข้องกับงานวิจัยของ ดร. สกิลลิ่งคือ สภาพแวดล้อมของแหล่งที่พบพระพิมพ์เหล่านี้ในบริเวณคาบสมุทรไทย-มลายู ซึ่งส่วนใหญ่มักพบในถ้ำเขาหินปูนซึ่งอยู่สูงหรือเข้าไปถึงได้ยาก เนื้อพิมพ์เองก็มักทำด้วยดินดิบตากแดดหรือเผาไฟอ่อน นักวิชาการบางท่านถึงกับตั้งข้อสังเกตว่า ลักษณะเนื้อดินของพระพิมพ์ในถ้ำบางแห่งที่เป่ลีสึกได้มวลจากพื้นถ้ำนั่นเอง จึงไม่น่าจะเป็นการทำให้ขึ้นเพื่อนำติดตัวกลับไปบูชา ซึ่งตรงกับความเห็นเรื่องพิธีกรรมของ ดร.สกิลลิ่ง เพราะเนื้อไม่แกร่ง แตกหักได้ง่ายมาก สันนิษฐานว่าพระพิมพ์ในคาบสมุทรไทย-มลายูเหล่านี้คงทำขึ้นโดยการกดดินเหนียวลงไปในพิมพ์ จากนั้นแกะออกและนำไปตากแดด เช่นเดียวกับพระพิมพ์แบบปาละซึ่งพบที่กุชดาโรและสุทเธร์นโซดาโรในแคว้นสินธ์์ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 และยังคงทำกันอยู่ในอิเบต คติการสร้างพระพิมพ์เหล่านี้ยังอาจเกี่ยวข้องกับลัทธิการเคารพบูชาอีกด้วย สารนาบทที่ 98 ใน **สาธนามาลา** (Sādhnamālā) ได้กล่าวถึงถ้ำบนภูเขาไว้ว่า ผู้ใดก็ตามที่ทำสมาธิภาวนาถึง **ภควดี** ในถ้ำที่สันโดษในภูเขา เขาผู้นั้นจะได้เห็นพระนางด้วยตาของเขาเอง (ดูรายละเอียดใน Bhattacharyya 1958) ภูเขายังหมายถึงวังโปตะอันเป็นที่สถิตของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ดังที่หลวงจีนเหียนจั่งได้กล่าวไว้ในบันทึกการเดินทางว่าท่านได้ปีนภูเขาที่อันตรายเพื่อขึ้นไปนมัสการพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และเพื่อที่จะได้รับ

⁴ ดูรายละเอียดใน สุรสวัสดิ์ 2529

ความรู้แจ้งและอำนาจเหนือธรรมชาติ (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2527) น่าสังเกตว่าความเชื่อดังกล่าวที่ว่าภูเขาคือแหล่งสันโดษเหมาะสำหรับการเก็บพระพิมพ์ดินดิบเพื่ออุทิศให้ผู้ตาย ก็ตรงกับความเชื่อของมนุษย์ดั้งเดิมบางกลุ่มในดินแดนเอเชียอาคเนย์ว่าภูเขาคือที่สถิตของบรรพบุรุษ

คติการบรรจุพระพิมพ์ดินดิบในถ้ำบนคาบสมุทรมลายูนี้ต่างไปจากหมู่เกาะอินโดนีเซีย ซึ่งนิยมสร้างสถูปดินดิบขนาดเล็ก (สถูปิยะ) มากกว่า และมักนิยมบรรจุพระพิมพ์ที่มีรูปพระพุทธรเจ้าไว้ภายในด้วย (โดยไม่พบพระพิมพ์ที่มีรูปพระโพธิสัตว์ในสถูปจำลองเลย) สถูปจำลองซึ่งมีพระพิมพ์บรรจุอยู่นี้มักจะพบอยู่ใต้ฐานรูปเคารพหรือใต้ฐานอาคารศาสนสถานรวมกับของมีค่าอื่นๆ แหล่งที่พบพระพิมพ์ในอินโดนีเซียมีทั้งศาสนสถานบนภูเขาสูง และศาสนสถานในที่ราบเชิงเขาหรือที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ ตลอดจนทุ่งนาและเนินเขาเล็กๆ (ฟัน โลฮุยเซนเดอลุย 2527) สันนิษฐานว่าสถูปพระพิมพ์

ที่พบร่วมกันนี้คงสร้างขึ้นเพื่อพิธีกรรมทางศาสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง อย่างไรก็ตามเราก็ไม่พบหลักฐานว่าพระพิมพ์เหล่านี้ทำขึ้นจากเถาเถานหรือกระดูกผู้ตายดังเช่นในคาบสมุทรมลายู

คำขอบคุณ

ขอขอบคุณ ดร.ปีเตอร์ สกิลลิง ที่อนุญาตให้ทำการเรียบเรียงงานวิจัยของท่านเป็นภาษาไทยในครั้งนี้ และต้องขอขอบคุณ รศ.ดร.บาลี พุทธรักษา วิทยาลัยพุทธศาสนานานาชาติ อำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา ในการตรวจทานและแก้ไขศัพท์เฉพาะ-ชื่อเฉพาะจากภาษาบาลีและสันสกฤตในบทความนี้ สุดท้ายต้องขอขอบคุณ รศ.ดร.ม.ล.ภัทรธร จิระประวัติ ผู้อำนวยการ The Asian Studies Program แห่งมหาวิทยาลัยรัฐแคลิฟอร์เนีย ซาคราเมนโต ที่ได้กรุณาตรวจทานและให้ความเห็นที่จำเป็น

บรรณานุกรม

- เซเดส, ยอร์ช. (2516). **ตำนานพระพิมพ์ ศิลปะไทย: รวมบทความทางศิลปะ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2502). **ตำนานพุทธเจดีย์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์.
- พัน โสสุยเซนเดอลุย. แปลโดย ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล. (2527). **วิวัฒนาการของเจดีย์ (สถูป) ในประเทศอินโดนีเซีย**. วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับพิเศษ.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ. (2527). **พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอินเดีย**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา.
- สุรสวัสดิ์ สุขสวัสดิ์ ณ อยุธยา, ม.ถ. (2529). **การศึกษาพระพิมพ์ภาคใต้ของประเทศไทย**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (โบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- Asian Civilizations Museum. (2003). **The Asian civilizations museum A-Z guide**. Singapore: Asian Civilizations Museum.
- Bhattacharyya, Benoytosh. (1958). **The Indian buddhist iconography**. 2nd ed. Calcutta: Sri Ramadrishna Printing Work.
- Ferdinandus, P. (2002). **Recent archaeological excavations in Blandongan Site, Batujaya, Karawang, West Java**. Jakarta: Badan Pengembangan Kebudayaan Dan Pariwisata Deputi Bidang Perestarian Dan Pengembangan Kebudayaan Bagian Proyek Penelitian Dan Pengembangan Arkeologi.
- Gutman, P. (2001). **Burma's lost kingdoms: splendor of Arakan**. Bangkok: Orchid Press.
- Lamb, A. (1964). Mahayana buddhist votive tablets in Perlis. **Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society** 37(2).
- Luce, G.H. (1985). **Phase of Pre-Pagán Burma**. Oxford: Oxford University Press.
- _____. (1967-70). **Old Burma-Early Pagán**. *Artibus Asiae supplementum* 25. Locust Valley, New York: J.J. Augustin.
- Mayuree Viraprasert. (1995). **Tablettes votives bouddhiques contemporaines de la période de Dvāravatī découvertes à Nadun, Mahasarakham**. Premier Symposium Franco-Thai [18-24 juillet 1988]: La Thaïlande des débuts de son histoire jusqu'au XVe siècle (ed. Khaisri Sri-Aroon et al.). Bangkok: Université Silpakorn.
- Mya, U. (1965). **Votive Tablets of Burma**. Pts. I and ii. Rangoon.
- O'Connor, S.J. (1974). Buddhist votive tablets and caves in Peninsular Thailand. **Art and Archaeology in Thailand**. Bangkok: The Fine Arts Department.
- Pattaratorn Chirapravati. (2000). Development of Buddhist traditions in Peninsular Thailand: A study based on vitive tablets (seventh to eleventh centuries). **Studies in Southeast Asian Art: Essays in Honor of Stanley J. O'Connor**. (ed. N. Taylor). Ithaca, New York: Southeast Asia Program Publications, Southeast Asia Program, Cornell University.
- Piriya Krairiksh. (1980). **Art in Peninsular Thailand Prior to the fourteenth century A.D.** Bangkok: The Fine Arts Department.

- Rahman, Nik Hassan Shuhaimi bin Nik Abdul, ed. (1999). **The Encyclopedia of Malaysia: Vol. 4, early history**. Singapore: Archipelago Press.
- Skilling, P. (1997). Dharmakīrti's Durbodhāloka and the literature of Śrīvijaya. **Journal of the Siam Society** 85.
- _____. (2003/4). Traces of the Dharma: preliminary reports on some ye dhammā and ye dhammā inscriptions from Mainland South-East Asia. **Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient** 2003/4.
- _____. (2005). 'Buddhist sealings': reflections on terminology, motivation, donors' status, school-affiliation, and print-technology. **South Asian Archaeology 2001, Vol. II, Historical Archaeology and Art History**. Ed. C. Jarrige and V. Lefevre. Paris: Éditions Recherches sur les Civilisations.
- Snellgrove, D. (2004). **Angkor-Before and After: A cultural History of the Khmers**. Bangkok: Orchid Press.
- Uraisi Varasarin. (1995). Les inscriptions mōnes découvertes dans le Nord-Est de la Thaïlande. In Premier **Symposium Franco-Thai [18-24 juillet 1988]: La Thaïlande des débuts de son histoire jusqu'au XVe siècle**. Ed. by Khaisri Sri-Aroon ... et al. Bangkok: Université Silpakorn.